

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційне дослідження Гайдай Олександри Юріївни «Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991-2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей)», подане на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Дисертаційна праця О.Ю.Гайдай має безперечну наукову актуальність, яка полягає в оновленні методологічного інструментарію та розвитку критичної саморефлексії українського історіописання. На фоні масованого використання історії в інформаційних війнах, у творенні політичних проектів із риторикою історичної тяглості, а також спроб створити і зафіксувати певні загальнообов'язкові канони пам'ятання про минуле, надзвичайно актуальними стають праці, які показують неоднозначність, плюралістичність та змагальну природу процесів творення пам'яті. Дослідження політик пам'яті та спадщини на регіональних джерелах має наукову актуальність ще і тому, що дає потенційну можливість перевірки вже наявних теоретичних підходів, створених поза українським контекстом, а також розробки нових підходів та методів, закорінених саме у емпіричному матеріалі.

Водночас, не можна не вітати спробу авторки звернутися саме до тематики історичної спадщини, адже в українській науці це поняття часто вживається некритично, лише у позитивному ключі та лише стосовно об'єктів «високої культури». Сам термін «спадщина» на сьогодні розглядається частиною дослідників як краща альтернатива щодо терміна «пам'ять» - адже останній хибує на надмірну метафоричність та розмитість та використовується у найрізноманітніших контекстах. Саме тому варто лише вітати появу такого новаторського для української історіографії дослідження.

Безсумнівною перевагою дисертації О.Ю.Гайдай є також поєднання уваги водночас до різних акторів – як політичних еліт, так і громадських

організацій та окремих осіб, що підкреслює змагальний характер творення політики пам'яті. Крім того, як позитивну рису слід згадати те, що в роботі поєднується увага і до творення, і до рецепції образів минулого. Така позиція вигідно відрізняється від більшості праць на тему історичної пам'яті, які або зосереджуються лише на самих репрезентаціях минулого (переважно створених елітами), або пишуть про їхнє сприйняття з точки зору уявного «пересічного мешканця», і не аналізують конкретні аудиторії реципієнтів (з урахуванням їхнього віку, етнічної, гендерної, регіональної приналежностей тощо).

Широкий порівняльний контекст (як із країнами Західної, так і Центрально-Східної Європи) також належить до сильних боків дисертації О.Ю.Гайдай. Висвітлення процесу демонтажу та перенесення пам'ятників комуністичним вождям, музеєфікації місць комуністичних злочинів, створення тематичних парків, комерціалізація комуністичної спадщини (розділ 2), безперечно, викликає сьогодні значний інтерес, особливо у українського читача. Авторка послідовно дотримується критичної постави щодо процесів інструменталізації пам'яті про комунізм, які ведуть до «змагання жертв», розквіту вузького націоналізму та заперечення історичних провин власної етнічної та/або національної групи.

У третьому розділі О.Ю.Гайдай показує спектр різних варіантів поводження із пам'ятниками комуністичної доби в Україні у зв'язку із політичними та ідеологічними процесами 1990-х – 2000-х рр., звертаючи увагу на різних учасників цього процесу (зокрема на державну владу, націоналістичні та ліві сили), проте все ж визначальну роль віддаючи діяльності державного апарату, а саме українським президентам і панівним політичним партіям. Слушно акцентовано увагу на відмінності між інтенціями політичних еліт та дійсною імплементацією їх на практиці. Ця частина дослідження загалом не підважує традиційне бачення політики пам'яті в Україні як здоміноване поділами між «Сходом» і «Заходом». Польові дослідження авторки дисертації, зокрема і цікавий візуальний

матеріал, дозволили встановити кількість та місце розташування пам'ятників комуністичним вождям у Центральній Україні, зробити загальні висновки про ритуали навколо пам'ятників та їхню вписаність у міський простір. У розв'язанні питання про роль керівних еліт для роботи здебільшого характерний погляд «згори вниз»: державна влада формулювала дискурс, у рамках якого оцінювалися та інтерпретувалися пам'ятники Леніну (с. 107), а місцеві еліти в своїх діях залежали як від центральної влади, так і від «регіональної історичної пам'яті», елементами якої, зокрема, була пам'ять про козацтво (с. 116, 119). Детальний опис боротьби навколо пам'ятників Леніну на місцевому рівні показує цікаві «стратегії слабких», які включали хитрощі та уникання прямої конфронтації.

Четвертий розділ роботи демонструє цікаву новаторську спробу описати сприйняття пам'ятників Леніну «знизу», на рівні масової історичної свідомості. Матеріал опитувань студентів-істориків, наведений тут, доповнюється також іншими свідченнями, що стосуються не-професіоналів. У п'ятому розділі описано особливості масового демонтажу пам'ятників Леніну в Центральній Україні в ході Революції Гідності, причому авторка дає власну інтерпретацію емоційних та соціальних процесів, що стояли за «ленінопадом», за допомогою поняття «культурної травми».

У висновках зроблено спробу відповісти на питання про причини амбівалентності та ситуативності політики пам'яті в Україні, зростання її значення у 2000-х рр., а також унаочнено механізми взаємодії між різними акторами у полі боротьби за символічні ресурси та легітимність панування, на фоні уникання відповідальності та браку виразних, «сильних» позицій щодо радянської спадщини.

Визнаючи цілком самостійний характер виконання роботи, її високий фаховий рівень, оригінальність тематики, слід також прокоментувати деякі спірні та проблемні моменти, що трапляються у дисертації О.Ю.Гайдай.

Передусім впадає в око брак чітких визначень основних термінів, які вживаються у дисертації, починаючи від назви. Використане у назві поняття

«свідомість» не відсилає до якоїсь певної традиції у дослідженнях суспільства і вживається радше в індивідуальній психології; термін із соціальних наук мав би звучати як «історична свідомість» чи «колективна свідомість». Слушно було би у методологічній частині обумовити близькість/відмінність досліджень колективної пам'яті від соціологічних досліджень історичної свідомості, громадської думки, суспільних настроїв, ставлення до визначних історичних осіб, тим більше що ці терміни вже відрефлексовані в літературі, зокрема в тій же роботі Б. Шацької, яка згадується в дисертації.

Іншим прикладом недостатньо чіткого в методологічному сенсі вживання понять є взаємозамінне вживання понять «спадку» (який можна передати англійським *legasy*, що має широке значення «чогось переданого предками, попередниками», у тому числі і негативно оцінюваних рис і процесів) та «спадщини» (*heritage* – культурно сконструйованого канону цінностей, які сприймаються як позитивні та варті охорони й збереження). Як бачимо, ідеться про зовсім не синонімічні речі. Часом нагромадження термінів веде до плутанини, так, на с. 4 авторка пише про «політику пам'яті щодо спадку», тоді як фактично ідеться про політику спадщини (політику, яка відбирає з минулого все те, що буде вважатися цінним і вартим збереження). На с. 20 знову повторюється некритичне змішування «сприйняття та оцінювання спадку» та «особливості пам'ятання минулого». Вочевидь, такі неточності випливають із уявлення авторки про те, що дослідження спадщини є частиною ширшої дисципліни студій пам'яті, тоді як насправді *heritage studies* мають власну надзвичайно розгалужену історіографічну традицію.

Через брак чіткості у визначеннях трапляються і відверті мовні каламбури, як-от вираз «комеморативні заходи є пам'ятними» (с. 11); «політика пам'яті є символічним ресурсом» (насправді, символічним ресурсом є власне минуле); на с. 31 терміни «політика пам'яті» та «історична політика» подано як тотожні, тоді як на с. 33, 41 авторка, навпаки, доводить

їхню відмінність. У методологічній частині теж подекуди трапляється очевидна плутанина, як-от на с. 24: «Поділяючи конструктивістський підхід до розуміння проблеми пам'яті, ми розглядаємо її, а також ідентичність, складовою якої вона є, як суб'єктивний, а отже змінний феномен» (тоді як конструктивістський підхід передбачає розуміння пам'яті (як і ідентичності) як інтерсуб'єктивного феномена). Окреслення політики пам'яті як практик творення й збереження пам'яті (с. 24) є скоріше словесною тавтологією, аніж дійсним визначенням.

На нашу думку, проблемним є також вибір саме поняття комунікативної пам'яті Я.Ассмана як визначального для цього дослідження (с. 32), адже «пам'ять» про особу Леніна, ставлення до монументів йому, і сприйняття радянського періоду сьогодні вже є надзвичайно сильно опосередковані культурними продуктами. Сумнівним є також термін «тоталітарний період» (с. 2, 18) з огляду на те, що в роботі йдеться майже виключно про пам'ятники, поставлені у післясталінський час.

Ця плутанина в термінології обумовлена, почасти, складністю завдань цього дослідження, яке має у своєму фокусі водночас і конкуруючі репрезентації минулого, і історичну свідомість, і спадщину, і суспільні настрої.

Слід зазначити, що в дисертації продемонстровано значну обізнаність із історіографією досліджень пам'яті, починаючи від класичних робіт уже сторічної давнини до сучасних праць. Однак, авторка не завжди пояснює, яке значення має та чи інші праця саме для її дослідження. Наявність тих чи інших робіт у історіографічному розділі не може пояснюватися лише тим, що ця робота «нова» чи «відома». На сьогодні кількість праць, написаних на тему політики пам'яті, є настільки великою, що годі перерахувати їх усі в одній дисертації, і варто було б обрати саме ті, на які авторка спирається в методологічному плані, а також ті, які відповідають хронологічним та географічним рамкам дослідження.

Безперечно, заглиблення у відмінності у політиках пам'яті в різних державах Центрально-Східної Європи вимагало б доповнення списку літератури кількома сотнями позицій кількома східноєвропейськими мовами. Однак, варто було принаймні згадати найважливіших і найплідніших авторів, які пишуть про політику пам'яті у цьому регіоні, таких як Р. Траба, П. Махцевич, Р. Стобецький, А. Новак, Й. Андрихович-Скшеба, але цих імен у огляді літератури немає (хоча, у дальшому викладі є численні посилання на працю Р. Траба).

Крім того, у дисертації наводиться лише кілька робіт, присвячених змінам міського простору Центрально-Східної Європи під впливом політики пам'яті (с. 15 і с. 19), тоді як роботи в цій царині є надзвичайно численними і насправді було б слушно саме їх поставити в центр історіографічного огляду, беручи до уваги фокус дослідження саме на пам'ятниках Леніну (тоді як більш загальні роботи про політику пам'яті, не пов'язані з предметом дослідження, можна було б оминати або згадати лише в методологічній частині).

Авторка провела значну польову роботу в усіх областях, включених у дослідження, використовуючи в тому числі метод включеного спостереження, що нечасто застосовується істориками в Україні. Однак, на жаль, вона не прояснює детальніше, чи був цей збір даних формалізованим та системним, і чи відповідні зібрані джерела були належно оформлені (скажімо, у вигляді польового щоденника та аудіозаписів), і чи можлива їх верифікація іншими дослідниками (чи будуть вони передані якійсь інституції для публічного доступу). Те саме стосується матеріалів анкетування студентів-істориків у регіональних вишах. На жаль, методологічний підрозділ дисертації не дає детальніших пояснень щодо методології та методик проведення спостережень та опитувань, характеру запитань тощо. Слушно було б навести у додатках до дослідження зразки анкет як студентського опитування, так і ширшого опитування в рамках проекту "Region, Nation, and Beyond".

Щодо інших джерел, то зі списку помітно досить послідовне опрацювання низки регіональних інтернет-видань, однак, у роботі не пояснюється, чому саме ці сайти були обрані для опрацювання (і чи вони є популярнішими за, скажімо, традиційні друковані газети, що видаються обласними, районними, міськими органами самоврядування та широко передплачуються ще з радянських часів і є важливим каналом інформації особливо для старших людей і мешканців сіл). Друковані видання також представлені у списку, але опрацьовані не так систематично.

Порівняння України із іншими країнами – і Західної, і Центрально-Східної Європи, безперечно, є сильною стороною роботи. Однак, із авторського викладу складається певне враження, що країни Західної Європи мають певні «успіхи», «кращі результати» в політиці пам'яті, демонструють якісь «правильні» моделі, тоді як Центрально-Східна Європа ще «відстає» і перебуває «на шляху» до цієї правильної моделі ставлення до комунізму та нацизму (хоча насправді очевидно, що не існує якогось єдино вірного «зразка», до якого мають прийти всі країни). З іншого боку, на нашу думку, перспективним може бути звернення уваги на транснаціональні інституції та дискурси (продуковані структурами ЄС, ЮНЕСКО, міжнародними громадськими організаціями та грантовими фондами), які, дійсно, можуть пропагувати певні моделі поводження із минулим і спадщиною. Вплив іншого транснаціонального проекту – «руського мира» - на політику пам'яті в Україні також може стати новим напрямком розвитку дослідження О.Ю.Гайдай, у якому наразі цей чинник не представлений.

Дисертація спонукає також до ширших роздумів щодо наукового потенціалу понять з арсеналу досліджень пам'яті. Згідно авторки, недосформованість національної ідентичності в Україні 1990-х обумовила непослідовну та повільну політику пам'яті щодо комуністичного минулого (с. 60). Водночас, нерішуча політика пам'яті не сприяла створенню нової ідентичності. «Пам'ять» пояснює «ідентичність» і навпаки, утворюючи замкнене коло. Подібним чином, регіональні стратегії еліт визначалися як

центральною владою, так і регіональними особливостями пам'яті (с. 107). Чи можна знайти інші чинники та пояснення, аби вийти поза есенціалізовані категорії «пам'яті», «ідентичності» та «регіону», які видаються такими самоочевидними? Чи завжди у країнах Центрально-Східної Європи саме національний проект має заступати собою комуністичний і чи насправді їхні практики є протилежними? Чи можливо також шукати пояснення розвитку подій в Україні поза регіональними відмінностями на осі Схід-Захід? Напевно, ці питання і надалі залишатимуться у фокусі дослідників в Україні та поза нею.

Насамкінець варто зауважити деякі технічні недоліки виконання дисертації. Присутня певна недбалість в оформленні списку літератури: дослідниця Е. Нарвселіус названа Е. Нарвеліус (№ 343), Ян-Вернер Мюллер (Jan-Werner Müller) перетворився на “Jan-Werner Miller Lieu” (№ 334), у дослідниці Н. Хант переплутано ім'я та прізвище (№345), прізвище Марії Ліпман відмінюється як у особи чоловічої статі (№196, 203, 204, 247, 252, 264), назва передмови П.Нора до книги «Франція – пам'ять» перетворилася на назву цілої книги (№225), у №18 сумістилися два покликання на різні статті, у описах газетних публікацій скорочення назв місяців не відповідають правописним нормам, у англійських книжках часто не вказується місто, де була видана книга, тощо. Подібні недогляди щодо власних назв є і в основному тексті, так, на с. 35 Робер Шуман (прем'єр-міністр Франції та один із засновників ЄС) перетворився на «Роберта Шумена», на с. 18 дослідниця О. Міхеєва названа О. Міхаєвою.

Наведені тут зауваження та коментарі, проте, не применшують наукової цінності праці О.Ю.Гайдай, яка демонструє високий рівень ознайомленості з історіографією та методологічними підходами, а також володіння навичками фахової роботи із конкретним корпусом джерел із теми. Матеріали та висновки, наведені у дисертації, мають також безперечну практичну цінність для сфери визначення та охорони спадщини. Дисертаційне дослідження «Радянська спадщина в політиці пам'яті та

свідомості населення України 1991-2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей)» відповідає вимогам пунктів 10, 12, 13, «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року, а його авторка Гайдай Олександра Юріївна заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент,
кандидат історичних наук,
дослідниця Центру міської історії
Центрально-Східної Європи

Склокіна І.Є.